

'T LUST ONS OP DE KLOKKETON OM DOORLUCHTE TOENTRANSEN EENEN KLOKKEDANS TE DANSEN

André Lehr

Aldus dichtte Joost van den Vondel in zijn *Op het klokmusyk t'Amsterdam*. Het is een lofdicht op François Hemony en de Amsterdamse klokkenist Salomon Verbeeck met als motto *Nec mortale sonans* of wel: *Een geluid, niet van sterfelijken*. En dat is waarlijk niet gering! Nochtans, ons interesseert vooral de uitdrukking *doorluchte toentransen* waar wij niet veel anders onder mogen verstaan dan lantaarntorens waar men doorheen kan kijken. Natuurlijk hingen er klokken in, maar dankzij het toen gebruikelijke broeksysteem werd het doorzicht verder niet belemmerd. Integendeel, dergelijke klokkentorens geven een aantrekkelijk silhouet, iets wat Vondel kennelijk had opgemerkt.

Maar Vondels woordgebruik leidt ook tot een andere opmerking. Was het toen gangbaar dat een beiaard in een lantaarntoren hing. Ging daar in die tijd de voorkeur naar uit? Om dit te onderzoeken hebben wij het boek van Mr. A. Loosjes, *De torenmuziek in de Nederlanden* (Amsterdam, 1916) erop nageslagen om vast te stellen welke historische beiaarden rond 1900, dus vóór het tijdperk der grote restauraties, in een lantaarn hingen en welke niet. Wij hebben er overigens enkele beiaarden aan toegevoegd die slechts uit historische bronnen bekend zijn, zoals die van de Jacobitoren te Utrecht bijvoorbeeld. In totaal gaat het dan over 57 beiaarden. Deze zijn in een tabel ondergebracht. Daarin is onderscheid gemaakt tussen vijf mogelijkheden zoals die vroeger gehanteerd werden.

1. Beiaarden in lantaarntorens met de klokken *tussen* de stijlen. Het is vooral deze uitvoering die als een beiaard in een lantaarn wordt ervaren. Een typisch voorbeeld is de Munttoren te Amsterdam (foto) of het Stadhuis te 's-Hertogenbosch.
2. Beiaarden in lantaarntorens met de klokken binnen, dus *achter* de stijlen. Voorbeelden zijn het Koninklijk Paleis te Amsterdam of de Martinitoren te Groningen (foto).
3. Beiaarden in torens met een gesloten klokkenkamer, dus een torenkamer afgedicht met galmborden. Er zijn twee varianten. Bij de eerste werd de beiaard in één of meer *torenvensters* gehangen. De Sint Janstoren te Schiedam (foto) is daar een voorbeeld van. Ook de Nieuwekerkstoren te Delft rekenen wij tot deze categorie.
4. Bij de tweede variant hangt de beiaard in de klokkenkamer, dus *achter de galmborden*. Maar als wij Loosjes moeten geloven, en waarom eigenlijk niet, hingen die beiaarden niet in het midden van de klokkenkamer doch direct achter één van de galmgaten, dus excentrisch in de toren.
5. De laatste mogelijkheid was de dakkapel. Heden ten dage rest er nog één, namelijk die van Oudewater op de toren van de Hervormde Kerk (foto).

Ofschoon natuurlijk iedereen wel weet dat een beiaard in een lantaarntoren typisch Hollands is, verraste niettemin het resultaat. De tabel laat namelijk zien, dat de Nederlandse beiaarden in het verleden overwegend in lantaarns hingen, maar liefst in bijna 85% van alle gevallen! Een wanneer wij als uitgangspunt kiezen de open toren ongeacht het type, dan komen wij zelfs aan 93%. Want alleen beiaarden achter galmborden missen het klankkarakter van een vrij hangend klokkenspel.

type toren	aantal	percentage
lantaarn met klokken tussen de stijlen	28	49,1
lantaarn met klokken achter de stijlen	20	35,1
klokkenkamer met klokken in een galmgat	2	3,5
klokkenkamer met klokken achter een galmgat	4	7,0
dakkapel met klokken in de openingen	3	5,3

De vraag is of de beiaard in een lantaarntoren de enige mogelijkheid was dan wel dat uit meerdere mogelijkheden bewust voor een lantaarn gekozen werd. Het laatste lijkt het geval te zijn. Een niet gering aantal torens uit de tabel heeft immers behalve een lantaarn ook nog een luidklokkenzolder. Natuurlijk kan men opmerken dat daar wellicht geen ruimte voor een beiaard was. Toch lijkt dat in zijn algemeenheid niet waar te zijn, getuige de vele 20ste eeuwse klokkenzolders die zowel de luidklokken als de beiaard herbergen. Dus toch een bewuste keuze voor de lantaarntoren? De vraag lijkt bevestigend beantwoord te moeten worden. Daar zijn meerdere aanwijzingen voor.

Toen de Servaaskerk te Maastricht in 1556 een beiaard bij Henrick van Trier uit Aken bestelde, werd bij die gelegenheid het bouwsel, bekend als de middentoren waarin de befaamde Grameer (circa 6350 kg) van de Bossche gieters Willem en Jaspar Moer uit 1515 hing, verbouwd en vergroot tot een heuse beiaardtoren, als een open lantaarn. Maar waarom, zo kan men zich afvragen, want de kerk beschikte over maar liefst vier torens méér. In een van die torens (de Zuidtoren van het Oostblok) hangt tegenwoordig de beiaard van Eijsbouts uit 1975. Werd die toren in de zestiende eeuw niet geschikt geacht en evenmin in de achttiende, toen Andreas Jozef van den Gheyn uit Leuven een nieuwe beiaard leverde? Kennelijk was de open middentoren een bewuste keuze geweest, een toren overigens die in de jaren 1889-90 vervangen werd door een al even open toren van architect P.J.M. Cuypers. Maar dat bouwsel ging tezamen met de beiaard bij een brand op 9 september 1955 ten onder. Pas toen ook kwam een andere toren van het kerkcomplex in de aanmerking.

Minder ingrijpend ging het in Utrecht toe. Want toen de Klaaskerk aldaar in 1586 een beiaard van de Utrechtse klokkengieter Thomas Both kreeg, werden de klokken niet in een luidklokkenkamer van een van beide kerktorens gehangen, doch werd van een der torens de spits door een lantaarn vervangen. Datzelfde geldt voor het Groningse Middelstum. Want de Hemony-beiaard uit 1662 werd al evenmin bij de luidklok gehangen, doch in een toen nieuw gebouwde lantaarn op de spits van de torenbekroning.

In het Overijsselse Hasselt ging het iets anders. In 1658 adviseerde Pieter Hemony een eventuele beiaard niet op de luidklokkenzolder te hangen, doch *boven in de lantaerne*. Drie jaar later zou zijn broer François echter voorstellen om het klokkenspel in een nieuw te bouwen dakkapel te hangen. Dat was zijns inziens *de bequaemste plaetse*. En die dakkapel kon het beste tegen de torenspits aan de zijde van de markt aangebracht worden.¹ Maar het werd tenslotte de lantaarn.

In de genoemde gevallen konden de klokken tussen de stijlen worden gehangen. Had dit de voorkeur van Hemony? Op basis van enkele gebeurtenissen lijkt men die conclusie te moeten trekken. Toen François Hemony in 1658 de beiaard voor de Amsterdamse Oudekerkstoren zou gaan leveren, stelde hij voor om de middenstijlen te verwijderen. Om de klokken beter te kunnen exposeren? Maar zijn zin kreeg hij niet.² Ook Pieter Hemony zag zijn wens in 1671

¹ André Lehr & J.W.C. Besemer, *Zingende Torens. Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel* (Zutphen, 1994), p.89.

² E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden, 1929) p.72. Men zie ook Jan de Heer, *Het architectuurloze tijdperk. De torens van Hendrick de Keijser en de horizon van Amsterdam* (Amsterdam, 2000). Men bedenke overigens dat dit boek zeker niet uitsluitend Hendrick de Keijser behandelt.

niet gerealiseerd toen hij te Alkmaar voorstelde om vier middenstijlen van de Waagtoren te verwijderen. En als we het moeten geloven, sprong daar zelfs de opdracht op af en zou pas na zijn dood in 1680 Melchior de Haze uit Antwerpen een beiaard leveren, zij het met behoud van die vier stijlen.³ Maar in 1678 had Pieter te Leiden meer geluk, want daar werden de middenstijlen wél verwijderd.⁴

Kennelijk hadden de Hemony's duidelijke ideeën over de ideale klokkenlantaarn. Was François daarom ook betrokken bij de bouw van de Nieuwe Toren te Kampen? Opvallend is wel dat de houten lantaarn die in de jaren 1661-1662 werd aangebracht, een ontwerp was van architect Philips Vingboons die samen met François Hemony in mei 1662 te Kampen vertoefde. Weliswaar was Hemony daar om drie oude klokken bij zijn beiaard te stemmen, doch ongetwijfeld zullen beide heren ook over de lantaarn gesproken hebben.⁵ In elk geval is het een lantaarntoren geworden waarin de klassieke ideeën over deze klokkenbehuizing bijzonder fraai gestalte kregen.

De vraag is natuurlijk of dit alles ook voor de Zuidelijke Nederlanden geldt. Wanneer wij een soortgelijke statistiek op de Vlaamse beiaarden loslaten, zijn de percentages als volgt.⁶ Torens met een open beiaardkamer 57,1% en torens met een door galmborden afgedekte klokkenkamer 42,9%. En in Wallonië is het percentage gesloten torens bijna 100%! Het bevestigt de opvatting dat Nederland (veel) meer open beiaardtorens kent. En nogmaals komt dan de vraag naar voren of het hier om een bewuste keuze ging. Of preciezer geformuleerd, bouwde men in de eerste plaats open torens ten behoeve van de beiaard of gebruikte men bij voorkeur bestaande open torens voor de beiaard? Ter Kuile als gezaghebbend auteur over torens meende het eerste. Zijn inziens werden in de zestiende eeuw in Holland allerwegen open torens ten behoeve van de beiaard gebouwd.⁷ Maar die stelling is niet houdbaar, want er zijn talloze open torens waar nooit een beiaard in heeft gehangen. Het ziet er dan ook naar uit dat men beiaarden bij voorkeur in bestaande open torens wilde hangen. Om vervolgens in een enkel concreet geval alsnog zo'n torenbekroning te bouwen. Wij gaven daar al enkele voorbeelden van.

Ter Kuile voert echter ook een tweede reden aan, namelijk een financieel motief, want de Hollandse steden waren in de zestiende eeuw bepaald niet zo rijk als de Vlaamse. Om de kosten te kunnen drukken, verrees op een stenen onderbouw een open houten torenbekroning. De Oudekerkstoren te Amsterdam is daar een typisch voorbeeld van. Ook de Laurenstoren te Rotterdam had ooit zo'n bekroning (foto). Maar een brand in 1645 verwoestte het houten bouwsel, reden waarom de Hemony-beiaard ruim een decennium later noodgedwongen op de luidklokkenzolder werd geplaatst. Of in Brielle waar in 1482 het geld voor de torenbouw op was en vervolgens nooit de open torenbekroning gebouwd werd. Daarom moest veel later de beiaardier in een hok gebouwd tegen de buitenkant van het galmgat zijn klavier bespelen (foto). Kortom, als er dan al binnen in een toren de beiaard werd geplaatst, dan was dat dikwijls de enige mogelijkheid.

Maar hoe dit ook zij, de noordelijke gewesten zouden typisch het land van de open torenbekroningen worden. In geen ander land is dit genre zo geliefd geweest. Als eerste wordt de thans verdwenen houten bekroning van de Nieuwekerkstoren te Delft beschouwd. Dat was in 1495. Maar de grote stroom kwam in de tweede helft van de zestiende eeuw op gang om tenslotte na het midden van de zeventiende eeuw langzaam weer uit te doven. In genoemde periode ziet ook men een geleidelijke overgang van laatgotische naar renaissance-stijl.

³ C.W. Bruinvis, *Hoe de Alkmaarsche Waag-toren zijn klokkenspel bekomen heeft* (Alkmaar, 1888), p.18.

⁴ Ter Kuile, l.c., p.76.

⁵ Ter Kuile, l.c., p.97.

⁶ Wij ontleen onze gegevens in de eerste plaats aan Jef Rottiers, *Beiaarden in België* (Mechelen, 1952) met aanvullingen uit Gilbert Huybens (ed.), *Beiaarden en Torens in België* (Gent, 1994).

⁷ Ter Kuile, l.c., p.5-9.

Maar keren wij weer terug naar het *doorluchte* karakter van de lantaarn. In Vondels tijd en nog eeuwen daarna was die ook gewaarborgd door het toen gebruikelijke broekstelsel waarin door de afwezigheid van ijzeren stangen en andere objecten het doorzicht niet belemmerd kon worden. Pas in de twintigste eeuw ging het op enkele torens mis. Dikwijls werden toen gerichte tuimelaars, ja zelfs tuimelaarassen toegepast die de lantaarn tot een ondoorzichtige zwarte prop klokken en mechaniek maakte. Maar ook ging men de klokken ogenschijnlijk logischer rangschikken en verliet men het oude systeem waarin in het midden van een klokkenbalk een grotere klok werd gehangen die links en rechts door een discantklokje werd geflankeerd. Het was in de ogen van moderne beiaardconstructeurs een gruwel. Maar zij begrepen niet dat zij vanuit het tuimelaarstelsel dachten waarin een broekse opstelling onherroepelijk tot technische moeilijkheden zou leiden. Neen, bij tuimelaars behoren de klokken zoveel mogelijk naast elkaar volgens de chromatische toonladder te hangen. Maar gelukkig begint het tij langzaam te keren, mede ook onder invloed van een zekere herwaardering van het broekstelsel. Overigens moet opgemerkt worden dat niet iedereen zo dacht. Zo schreef Desiré Somers, beiaardconstructeur te Mechelen, op 22 november 1915 aan het gemeentebestuur van Utrecht dat het Mechelse systeem ook toegepast kon worden *wanneer de klokken rond den toren hangen*.⁸ Om dat te kunnen demonstreren nodigde hij de heren uit een bezoek te brengen aan de O.L.Vrouwetoren te Antwerpen alwaar hij dat gerealiseerd had. Maar wij weten hoe het afliep. In Utrecht werden de Mechelse moderniteiten op principiële gronden geweerd. Want anderen hadden gezegd dat er dan een nieuwe klokkenstoel zou moeten komen. Burgemeester en Wethouders lieten de Raad namelijk weten, dat de Bond Heemschut, die in deze geraadpleegd was, van mening was dat het nieuwe stelsel niet toegepast mag worden indien dat een wijziging in de opstelling van de klokken vereiste. *Immers die klokken, nu in het doorluchtig bovendeel der meeste Nederlandsche toren opgehangen, moeten daar blijven. [...] Het plaatsen van klokkenstoelen in deze doorluchtige torens zou het effect ten zeerste schaden.*

Die zucht tot regelmatige ophanging speelde ook de Rotterdamse stadsbeiaardier Ferd. Timmermans parten toen hij in 1944 voorstelde om in een groot aantal met name genoemde open torens de klokken in rijen te hangen. En hij eindigt zijn betoog dienaangaande dat dit helaas voor 41 andere speeltorens niet mogelijk is.⁹ En onder de torens waarin dat zijns inziens wel mogelijk zou zijn, treffen wij het Koninklijk Paleis te Amsterdam aan, de Nieuwekerkstoren te Delft enz. Hij heeft zijn zin nooit gekregen en gelukkig maar! Maar het toont wél aan hoezeer de open lantaarntoren bij de Denijn-adepten verhuisd werd. Want het waren de ideeën van de Mechelse stadsbeiaardier Jef Denijn die daaraan ten grondslag lagen. Een interessante vraag is daarom hoe de lantaarnbeiaard tijdens de heropleving van de beiaardkunst vanuit Mechelen onder leiding van Jef Denijn ervaren werd. Om te beginnen sprak Denijn met geen woord over een lantaarntoren toen hij in 1915 te Londen in de inmiddels befaamde lezing zijn ideeën over een goed ingerichte beiaard uiteenzette.¹⁰ Het leek dat hij er impliciet vanuit ging dat alleen een klokkenkamer met galmborden de juiste plaats voor een beiaard is. Mr. A. Loosjes, de eerste voorzitter van wat later de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging ging heten en een vurig pleitbezorger van Denijns opvattingen, omschreef het in 1918 aldus: *De klokkenkamer moet zijn een tot goede geluidmenging en resonantie voldoende gesloten torenhal. Geen openhangende klokken dus. Was het reeds een dwaling dit openhangen van het ouderwetsche spel noodig te achten, voor de nieuwe*

⁸ GA Utrecht, Archief van het Gemeentebestuur, voorlopig inventarisnummer VI 5832-x.

⁹ Ferd. Timmermans, *Luidklokken en beiaarden in Nederland* (Amsterdam, 1944), p.83-84.

¹⁰ Josef Denyn, *Technique et mécanismes de carillon*. In: *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol.64, no.3291, December 17, 1915, p.89-98.

*beiaardkunst is het hangen der klokken in een voldoende gesloten kamer een gewichtige eisch.*¹¹

Mag het een wonder heten dat Denijn tijdens zijn befaamde rondreis door Nederland in 1915 waarbij hij voor talloze beiaarden een advies ter verbetering gaf, in Nijkerk de bestuurders zelfs zover kreeg om de lantaartoren met galmborden af te dichten. Maar akoestisch was dat een verkeerd advies. Denijn meende namelijk dat hiermee zijn *gebonden zang* dan ook in die toren mogelijk zou zijn. Aan de basis daarvan stond, zo meende hij, de geluidsmenging in de klokkenkamer voordat dat geluid de toren zou verlaten. Maar dit mechanisme van geluidsmenging bestaat niet. Wel het feit dat in een grote klokkenkamer met galmborden talrijke echo's ontstaan waardoor het staccato-achtige van de klokslag verzacht wordt en daarmee de getremoleerde klanken als het ware aaneen rijgen. Voorwaarde is wél dat de klokkenkamer bovendien royaal van afmetingen is om die echo's ook voldoende hoorbaar te maken. Maar dat was in de kleine lantaartoren van Nijkerk bepaald niet het geval. De gesloten lantaarn van Nijkerk werd dan ook een teleurstelling die in 1961 weer ongedaan werd gemaakt.

En tenslotte zijn daar nog de vier beiaarden die rond 1900 achter een galmgat met galmborden hingen, dus in een gesloten klokkenkamer. Die excentrische plaats was akoestisch een slechte keuze, zoals dat heden ten dage in Valkenswaard geconstateerd kan worden. Het geluid van de beiaard zal namelijk juist aan de zijde waar de beiaard het dichtst bij staat, de toren slechts zeer ten dele verlaten. De klank wordt namelijk door de zo dichtbij zijnde galmborden teruggekaatst in de toren. Daarom is de tegenovergestelde zijde de kant waar de beiaard het beste beluisterd kan worden. Maar in het verleden heeft men deze beschouwingen niet kunnen ontwikkelen.

Zoals wij al eerder signaleerde leidde genoemde opstelling soms tot dwaze situaties, zoals in Brielle bijvoorbeeld (foto). Daar was namelijk buiten tegen het galmgat het huisje voor de beiaardier gebouwd. Vastgeplakt tegen de buitenkant van de toren speelde de man daar in die dwaze cabine. Kennelijk was men toen nog niet echt vertrouwd met een beiaard in een klokkenkamer. Heden ten dage des te meer. Maar beseffen wij wel dat er ook een klankverschil is tussen een beiaard op een klokkenzolder en klokkenplat. Gechargeerd gezegd: de romantische pianobeiaard versus de barokke klavecimbelbeiaard.

foto ontlene aan Loosjes

De Munttoren te Amsterdam naar Loosjes (1916).

De Martinitoren te Groningen naar Loosjes (1916)

De Sint Janstoren te Schiedam naar Loosjes (1916)

De toren van de Hervormde Kerk te Oudewater naar Loosjes (1916)

De Sint Laurenstoren te Rotterdam naar Loosjes (1916)

De Sint Catharijnetoren te Brielle naar Loosjes (1916)

¹¹ A.Loosjes, *Het oude Nederlandsche klokkeninstrument en de nieuwe beiaardkunst*. In: *Vragen van de dag. Maandschrift voor Nederland en koloniën*, jg.33, 1918, p.263.

Toestand rond 1900	lantaarntoren		klokkenkamer		dakkapel
	klokken tussen de stijlen	klokken binnen de stijlen	klokken in de galmgaten	klokken achter de galmborden	klokken in de openingen
Alkmaar, Grote Kerk	X				
Alkmaar, Waag		X			
Amersfoort, O.L.Vrouw		X			
Amsterdam, Munttoren	X				
Amsterdam, Oude Kerk		X			
Amsterdam, Paleis		X			
Amsterdam, Westertoren	X				
Amsterdam, Zuidertoren		X			
Arnhem, Eusebiustoren		X			
Breda, O.L.Vrouwetoren		X			
Brielle, Catharijnetoren				X	
Delft, Nieuwekerkstoren			X		
Deventer, Lebuïnustoren		X			
Doesburg, Martinitoren					X
Edam, O.L.Vrouwetoren	X				
Enkhuizen, Drommedaris	X				
Enkhuizen, Zuiderkerk		X			
Goes, Grote kerk	X				
Gorinchem Grote Kerk				X	
Gouda, Sint Janskerk	X				
Gravenhage, Grote Kerk		X			
Groningen, Martinitoren		X			
Haarlem, Bakenessertoren		X			
Haarlem, Sint Bavo	X				
Hatter, N.H.Kerk	X				
Helmond, H.Lambertus		X			
Hertogenbosch, Sint Jan	X				
Hertogenbosch, Stadhuis	X				
Heusden, Stadhuis	X				
Hilvarenbeek, Petrus				X	
Kampen, Nieuwe Toren	X				
Leeuwarden, St.Jacob	X				
Leiden, Stadhuis	X				
St.Maartensdijk, N.H.K	X				
Maastricht, St.Servaas	X				
Maastricht, Stadhuis	X				
Middelburg, Abdijtoren		X			
Middelstum, N.H.Kerk	X				
Monnickendam, Speeltoren	X				
Nijkerk, N.H.Kerk		X			
Nijmegen, Stephanus		X			
Oudewater, N.H.Kerk					X
Rotterdam, oude Stadhuis	X				
Rotterdam, St.Laurens				X	
Schiedam, St.Janskerk			X		
Schoonhoven, Stadhuis	X				
Sneek, Martinikerk		X			
Tholen, Stadhuis	X				
Utrecht, Domtoren		X			
Utrecht, Klaaskerk	X				
Utrecht, Jacobitoren					X
Veere, Stadhuis	X				
Vlissingen, St.Jacob		X			
Weesp, St.Laurens	X				
Zaltbommel, Gasthuis	X				
Zierikzee, Stadhuis	X				
Zutphen, Wijnhuistoren		X			